

Helyi erőforrások, vidékfejlesztési stratégiák¹

Póla Péter²

Gyakran olvashatjuk, hogy egy térség sikeres fejlesztése jelentős részben a helyi erőforrások optimális felhasználásán, megfelelő valorizálásán múlik. Ennek a megállapításnak az érvényességét talán nem szükséges vitatni, de mindaddig, amíg az erőforrások, és különösen a helyi erőforrások fogalma nem tisztázott, természetlen lehet a gyakorlati fejlesztések során. A vidéki térségek fejlesztését a helyi, vagy belső (endogén) erőforrásokra kell alapozni, de vajon rendelkezésre állnak-e és milyen minőségben ezek az erőforrások, mit tekintenek annak és sikeresen tudják-e azokat egy térség fejlesztése során használni? A kérdések megválaszolását három, több szempontból különböző adottságú magyarországi vidéki térség fejlesztési stratégiáinak elemzése mellett a helyi szereplőkkel folytatott interjúk segítik.

Kutatásaim előzetes eredményei alapján úgy vélem, hogy a helyi erőforrások megfelelő listázása is hiányos és főként sablonos, ezek valorizálása jellemzően sikertelen. A „kreált” erőforrások (szervezett gazdaság, találmányosság, koordináció stb.) mellett a legnagyobb problémát azon erőforrások kapcsán tapasztalhatjuk, amelyeket szokás a társadalmi tőke elemei közé sorolni: együttműködési készség, bizalom, erős civil aktivitás stb.)

Kulcsszavak: helyi erőforrás, vidékfejlesztés, társadalmi tőke, Leader-módszer

1. Bevezetés

Vajon egy ma elmaradott vidéki térségben egy olyan fejlesztési stratégia, amely a meglévő, de eddig nem (kellő mértékben) használt vagy nem felismert helyi erőforrásokra támaszkodik, mennyiben lehet sikeresebb, mint a sablonos, az eddig is használt erőforrásokat fetiszáló stratégiák? Egyáltalán vannak-e ilyen jellegű érdemi próbálkozások az érintett térségekben, láthatóak-e innovatív, kreatív elemek a helyi

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Póla Péter, PhD, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete (Pécs), egyetemi docens, Eötvös József Főiskola (Baja).

fejlesztési stratégiákban, illetve a stratégiai célok megvalósulását segítő konkrét projektek szintjén. Ezekre a kérdésekre aligha adható elfogadható válasz mindaddig, amíg nem tisztázzuk, mit is értünk helyi erőforrás alatt, s a bőséges listából mit ismer el annak a helyi közösség, mit képes valóban a fejlesztések alapvető elemének tekinteni. Rövid szakirodalmi áttekintés után három magyarországi vidéki térség példáján keresztül próbálom bemutatni, hogy hol tart ma Magyarország a helyi erőforrások kihasználása, részben helyi erőforrások teremtése terén, s vajon a Leader-program hozott-e innovációt a vidéki közösségek életébe. Mindezek a kérdések ráirányítják a figyelmet arra is, hogy hogyan áll a magyar vidék azzal a nehezen meghatározható, s még nehezebben megragadható erőforrással, amit az utóbbi években egyre többen társadalmi tőke néven emlegetnek – újabban már a közgazdászok is.

A kutatás módszertanát tekintve három dunántúli térséget vizsgál: A Dél-Baranyai Határ menti Települések Leader Akciócsoporthoz tartozó és a Sellyei Járással jelentős átfedést mutató Ormánságot, a Zengő-Duna Akciócsoporthoz tartozó Bólyi járást, valamint a Zalai Domboktól a Vulkánok Völgyéig Akciócsoporthoz kapcsolódó Káli-medence településeit. A térségek kiválasztását a hasonlóságok és a nyilvánvaló különbségek megléte, valamint előző kutatások során szerzett helyi tapasztalatok és ismeretek indokolták. Míg Bóly dinamikus, a vidéki átlaghoz képest iparosodott térsége az akciócsoporton belül is húzóerőt jelent, addig Selye térsége, az Ormánság igen súlyos társadalmi-gazdasági válságban van. Előbbiben erős társadalmi tőke érzékelhető főként a jelentős német nemzetiségű lakosság körében, s ennek látható eredményei is vannak a pályázati aktivitások, a sikeres projektek tekintetében is, míg utóbbi térségben a roma lakosság az országos átlagot jelentősen meghaladó aránya mellett sem nyújt be projekteket. Míg Bóly térségére erős együttműködés jellemző, addig az Ormánságban szétartó jövőbeli irányokat találunk. A Káli-medence három dologban különbözik az előzőektől. A vidéki turizmus lehetőségei és a táji értékek országos viszonylatban is kiemelkedőek, a térségben – érdemi arányban – nincs jelen a magyaron kívül más nemzetiség, ugyanakkor a városokból (főleg Budapestről) betelepülő „bebírók” és az „őslakosok” sokszor eltérő jövőképe és a párhuzamos társadalmi hálózat sajátos problémákat vet fel. A kutatás során a helyi szereplőkkel folytatott interjúk mellett egy a stratégiák, az erőforrások és az interperszonális és partnerségi kapcsolatok feltárását segítő kérdőív segíti munkámat.

2. Helyi fejlesztés, helyi erőforrások

Az 1980-as évektől a fejlett piacgazdaságok térfolyamataiban jelentős változások zajlottak le. A fordista ciklus vége, a posztfordista ciklus kezdete alapvető változá-

sokat hozott a gazdasági szerkezetben, ami a regionális gazdaságfejlesztésben is szemléletváltozás eredményezett (Horváth 1998), a regionális politikában e előtérbe került a partnerség és a szubszidiaritás elve. A korábbi felülről lefelé szerveződő programokat felváltotta az belső erőforrásokra építő alulról felfelé szerveződő helyi gazdaságfejlesztés gyakorlata (Deák 2002). A helyi gazdaságpolitika óriási jelentőségre tett szert a 80-as, 90-es évek fordulóján, melynek oka leginkább az, hogy miközben jelentős különbségek mutatkoznak az egyes lokalitások között a helyi gazdasági aktivitás, a foglalkoztatás és a társadalmi jólét tekintetében, a világgazdasági változások felerősítették ezeket az ellentéteket (Mezei 2007). A globalizáció egészének tehát természetes velejárója a lokalitások felértékelődése.

A *nemzetközi versenyképesség előfeltétele a helyi versenyképesség*, a szereplőknek nem lehet kivonni magukat a helyi feltételekből, ezért a helyi társadalmat kell alkalmassá tenni versenyképességük fenntartásával, növelésével (Szigeti 2003). Hozzá kell azonban tenni, hogy a globalizáció világában a helyi adottságok szerepe is változik: egyre több a szinte mindenütt jelenlévő, a versenyképesség szempontjából közömbös erőforrás, ezért a nagy értékű, sajátos tudáson alapuló, ritka, nehezen utánozható helyi adottságok értékelődnek fel (Enyedi 2000). Enyedi a helyi adottságok közé sorolta a tágabb értelmű intézményi környezetet is.

A „hely” nem csupán fizikai tér vagy földrajzi régió, hanem az ott lakók közti kapcsolatok, folyamatok összessége, olyan társadalmi gazdasági tér, amelyben van egy létrehozható közös gazdasági érdek és kulturális és közösségi identitás. A helyi jelző sajátosan módosítja a gazdaságfejlesztés tartalmát. Olyan folyamatokra utal, amelyek alapvetően egy adott régióon belül hatnak, s valamilyen oknál fogva kötődnek az adott területhez (Faragó 1990).

A Bottom-up típusú fejlesztés társadalmi folyamat (Pecqueur 2001), melyben a szereplők mobilizálása alapvető elem, erre kell épülnie a stratégia készítés folyamatának is. Ez a fejlesztési modell szükségszerűen a szereplők hálózatára, együttműködésére épül (mit tanulhatok a másiktól, közösen vitatjuk meg a jövőt, a közösség boldogulása is szükséges az egyén boldogulásához), melyhez azonban meg kell találni a helyi kulcsszereplőket.

Mik lehetnek ezek a helyi erőforrások:

- földrajzi elhelyezkedés;
- természeti erőforrások (táj, talaj, víz, klíma, növény- és állatvilág, tiszta környezet, nyersanyag, megújuló energiaforrás);
- humán erőforrások (kreativitás, szorgalom, képzettség, speciális tudás, ismeretanyag);
- társadalmi erőforrások (együttműködési kultúra, identitás, bizalom, kapcsolatok);

- intézményi környezeti erőforrások (helyi gazdaság szervezettsége, helyi intézmények működése, térségen belüli kereskedelem, intézmények közötti együttműködés);
- speciális termékhez kapcsolódó erőforrás (egészséges élelmiszer, speciális tradicionális vagy innovatív helyi termék).

A helyi erőforrások felismerése, felhasználása kreativitást és aktivitást feltételez. Fenti lista elemei között is található több olyan, amely kreált erőforrás, amely aktivitás és találmányosság nélkül nem létezne, vagy nem lenne kihasználható. Tipikusan aktivitást (és némi kreativitást) igényel a helyi gazdaság szervezettsége, a tevékenységek, ágazatok és intézmények közötti szinergikus együttműködések kialakítása.

Érzékelhető a felsorolásból az is, hogy a helyi fejlesztések kapcsán előtérbe kerülnek a társadalmi tőkéhez kapcsolódó erőforrás elemek is. Tegyük hozzá, hogy az elmúlt egy-két évtizedben a vállalatok közötti versenyben is a társadalmi tőke vált meghatározóvá, ennek koncentrációja a fejlett régiókra, míg a fizikai tőkeelemek túlsúlya a fejletlenebb térségekre jellemző (Lengyel–Rechnitzer 2004).

Az immateriális, nem látható tőkeelemek és azok vizsgálata egyre inkább felkeltette a közgazdászok érdeklődését is, mindenekelőtt azért, mert a területi fejlettségbeli különbségeket sok esetben nem lehet kizárólag gazdasági fejlettséggel, aktivitással magyarázni. A társadalmi tőke vizsgálatának előtérbe kerülése a közgazdaságtani, regionális gazdaságtani elemzésekben részben a gazdaság és a társadalom kapcsolatrendszerének értelmezésének alakulása által is befolyásolt (Póla 2014).

A szociológia a gazdasági élet szereplőit a társadalmi kapcsolatok sokrétű hálózatába ágyazott cselekvőként fogja fel. A szociológiai nézőpont lényegi elemének egyike az, hogy az egyéni cselekvőt nagymértékben befolyásolják társadalmi kapcsolatai (Szántó 1994). A gazdasági cselekvők társadalmi kapcsolatai, társadalmi tőkéje megkönnyítheti gazdasági célok elérését (Póla 2014). A gazdasági szereplők társadalmi tőkéje vagy kapcsolati tőkéje (más gazdasági szereplőkkel meglévő kapcsolatai) az anyagi, fizikai, pénz- és humán tőkével egyenértékű, ezért a társadalmi szempontok egyre hangsúlyosabb megjelenésével együtt a nem gazdasági tényezők felértékelődése is megfigyelhető a gazdasági, területfejlesztési elemzésekben.

Amikor egy stratégiai célt nem sikerül elérni, jellemzően azzal indokoljuk, hogy nem volt elég pénz/tudás/információ/idő/technológia/stb. Vagyis hiányoztak nagyon fontos erőforrások, de lehet, hogy a legnagyobb hiány kreativitásban, találmányosságban, motiváltságban volt.

Az erőforrások számbavételekor hatással van ránk az gazdasági rendszer is. Jellemzően azokra az erőforrásokra irányítjuk figyelmünket, amelyek a rendszer logikája szerint fontos erőforrás, s elkerüli figyelmünket az, ami kevésbé fontos, holott

egy más megközelítésű erőforrás számbavétel egész más stratégiát eredményezhetne. Egy helyi gazdaság ugyan az uralkodó paradigmát megváltoztatni nem képes, de alkalmazkodóképességgel és találékonysággal elérhető, hogy rácsatlakozzon a globalizációs áramlatokra. Ehhez azonban az első feltétel a motivált, képzett és kreatív helyi szereplők együttgondolkodása.

Peyrache-Gadeau és Pecqueur (2004) a helyi erőforrások egy olyan tipologizálását alkalmazza (1. táblázat), amely az erőforrás felhasználási területe és helyi kötődése szerint kombinálható, s amely az erőforrások kreatív valorizálását segítheti a stratégia alkotás során.

1. táblázat Erőforrás típusok egy borvidéki példán szemléltetve

Erőforrás	nincs lokalizációs kényszer	van lokalizációs kényszer
Többféle hasznosítás	„másolható” általános erőforrás <i>pl: szőlő</i>	„lokalizált” egyedi erőforrás <i>pl. szőlőhegyi táj</i>
Egyféle hasznosítás	„szektorfüggő” általános erőforrás <i>pl:borászat</i>	„védjegyes” egyedi erőforrás <i>pl: eredetvédett bor</i>

Forrás: Saját szerkesztés Peyrache-Gadeau–Pecqueur (2004, 74. o.) alapján

Erre az osztályozásra építve rajzolhatók fel az erőforrások hasznosításának lehetséges módozatait. A helyi szereplők feladata a felhasználandó erőforrások kijelölése mellett az is, hogy ezeket az erőforrásokat miként valorizálják. Vagyis az a fő kérdés, hogy a stratégia mit akar kezdeni ezekkel az erőforrásokkal. Melyek az erőforrás valorizálásának módozatai s ezek milyen hatással lehetnek a helyi fejlesztésekre. Egy adott térségben a helyi erőforrások felhasználásának négy különböző lehetősége adódik, melyből kettő az erőforrás eredeti jellegét megőrzi, kettő pedig módosítja azt:

- az erőforrás egyediségének megerősítése;
- az erőforrás általános jellegének megtartása;
- az általános jellegű erőforrás egyedivé tétele;
- az egyedi erőforrás általánossá tétele.

Az erőforrások osztályozását és felhasználásuk módját ötvözheti is egy helyi fejlesztési stratégia, ami az adott erőforrás jól átgondolt tudatos használatát jelenti.

3. A LEADER program és a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák

A LEADER program úgy is felfogható, mint egy új szemléletmód, az európai vidéki társadalmak számára. A módszer megjelenése és elterjedése egy olyan policy modell-válltásként írható le (Chevalier et al. 2012), amelynek lényege, hogy a felülről vezérelt „top down” területfejlesztési politikát a helyi, endogén erőforrások feltárására és mobilizálására építő „bottom up” típusú fejlesztés váltja fel. Ebben a folyamatban egyre nagyobb hangsúly helyeződik az immateriális tőkeelemekre, a gazdasági szereplők közötti kapcsolatokra, hálózatokra, a már többször említett társadalmi tőke tényezőire.

A LEADER a helyi közigazgatás, a vállalkozók és civil szervezetek együttműködésére épít, a helyi közösségek (akciócsoportok) kezébe döntéshozatali jogkört ad. Földrajzilag összefüggő térségeket hoz létre, az aktív vidéki szereplők közötti együttműködés megalapozásával az egymás közelében élő és dolgozók egyenrangú partnerekké válnak, és közösen alakítják térségük jövőjét. A program a vidéki térségekben élők kreativitására alapoz, arra ösztönzi a helyi önkormányzatokat, vállalkozásokat, civil szervezeteket, magánszemélyeket, hogy együttműködve hozzanak döntéseket a térség hosszú távú fejlődéséről. Ezek a helyi közösségek az uniós források felhasználásáról saját fejlesztési programjuk alapján saját maguk döntenek (Nemes 2000). Fontos célja ezért a programnak a térségi belső erőforrások feltárása, mobilizálása, az ezekre építő fenntartható helyi fejlesztési stratégiák kidolgozása és megvalósítása. A belső erőforrások között pedig olyan új (eddig nem tudatosan használt) tőkeelemeket is érdemes feltárni, amelyek természetüknél fogva „láthatatlanok”, de feltételezhetően jelentős hatásuk lehet egy térség gazdasági fejlődésére.

A LEADER francia mozaikszó³, is a vidéki gazdaság fejlődése érdekében a különböző tevékenységek közötti szinergiák, az együttműködés fontosságára utal. Az 1991-ben az Európai Unió egyik közösségi kezdeményezéseként induló program több programozási cikluson keresztül is sikeresnek tűnt. Olyannyira, hogy a 2007-2013-as programozási periódusban az EMVA önálló pilléreként bekerült az EU fejlesztéspolitikájának fő áramába (Kovács et al. 2011), 2004-től Magyarországon is megalakultak a LEADER közösségek, a helyi akciócsoportok, 2007-től pedig már egy teljes programozási ciklus teljes forrása elérhető volt a helyi akciócsoportok számára. A két évtizedes európai gyakorlat sikerei igazolják a program létjogosultságát. Fontos kérdés ezért, hogy mennyiben tekinthető a program megvalósulása sikeresnek Magyarországon, s amennyiben a LEADER hazai adaptációja kevésbé eredményes, s több kutatás ezt igazolja (Kovács et al. 2011, Chevalier et al. 2012,

³ Liaison Entre Action pour le développement de l’Economie Rurale.

Finta 2008, Kis–Szekeresné Köteles 2011, Katonáné Kovács–Mártha 2005), azt milyen okokkal lehet magyarázni.

Amennyiben kompetens, szervezett, jól együttműködő a vidék közössége – más megközelítésben: erős a társadalmi tőke, az fontos előfeltétele annak, hogy a térségbe érkező külső források hatékonyan hasznosuljanak. Vagyis a társadalmi tőke előfeltétele a sikeres vidékfejlesztésnek, de a jó vidékfejlesztési gyakorlat fejleszti is a társadalmi tőkét (Kis 2006). A társadalmi tőke szempontjából vizsgálja a LEADER-programot Shucksmith (2000) is, akinek fő kérdése az, hogy miként jelenik meg a programban társadalmi tőkeépítés, és a kapacitásépítés.

Sajnos a magyarországi tapasztalatok azt mutatják, hogy sem a társadalmi tőke elemeinek fejlesztése terén, se a stratégiaalkotás terén nem hozott átütő eredményeket az elmúlt hét év gyakorlata. Mindez ugyanakkor nem indokolhatja, a Leader-módszer megszüntetését, a működőképes, sok helyen már-már sikeres akciócsoportok ellehetetlenítésével. Pedig a tervezésre, stratégiaalkotásra, az ezt megalapozó erőforrás leltározásra mindig szükség lesz. De csak azért, hogy később ezek a stratégiák következetesen meg is valósuljanak. Ehhez kell a helyi szereplőkben még a hitet megőrizni.

4. A kutatás előzetes térségi eredményei

A Bólyi járás területén (a Zengő-Duna helyi akciócsoport keretein belül) a helyi fejlesztésekkel, a társadalmi tőkével és a helyi erőforrásokkal kapcsolatosan az alábbi megállapítások tehetők:

- Erősek a társadalmi tőke elemei közé sorolható tényezők a német nemzetiség körében.
- A döntések jelentős része egy karizmatikus térségi vezetőhöz köthető, aki képes meggyőzni a helyi szereplőket a döntés helyességéről.
- Érzékelhető lett (a 2007-2013-as időszak végére) a vállalkozói réteg aktivizálódása.
- A kisüzemek, kistermelők keresik a réseket, az országos átlag felettinek minősíthető az együttműködési kultúra és az innovativitás is.
- A források (EMVA III. és IV. tengely) elosztásánál az egyenlőségre törekvés volt meghatározó.
- A programozási időszak végére a projektek szintjén is kezdenek beérni az együttműködés alapú helyi erőforrásra alapozó ötletek. (Ezeket túl a klasszikusnak számító játszótér és temető felújítások itt is jellemzőek voltak.)
- Kiemelkedő helyi erőforrás: a talaj és a szorgalom.

A Káli medencében (a mikrotérség a Zalai Dombháttaktól a Vulkánok Völgyéig helyi akciócsoporthoz tartozott a Leader 2007-2013 közötti időszakában) egészen más a helyzet az erőforrások és különösen azok valorizálása tekintetében.

- Mindenekelőtt két, jórészt egymás mellett párhuzamosan létező hálózat létezik („bebírók” – „őslakosok”), az előzőek csatákat nyernek csupán.
- A Káli-medence az EMVA forrásokból (III. és IV. tengely) igen csekély mértékben részesült, a fejlesztések jelentős része nem kötődik az akciócsoporthoz, sok esetben pályázatokhoz sem.
- Jellemzően a fontosabb helyi szereplők sem ismerik a térséget érintő fejlesztési stratégiákat.
- Az akciócsoport túl nagy, nem kellően homogén, de a társadalmi, gazdasági és természeti szempontból is egységes Káli-medencében sem érzékelhető az egyéni akciók térség szintű összekapcsolódása. Szinte teljesen hiányzik a térségi szemlélet a medencében is és a HACS-on belül is.
- Nagyon alacsony fokú az együttműködési készség.
- A Nemzeti Park jelenléte és a Balaton törvény jelentős akadálya lehet bizonyos fejlesztéseknek, a stratégia alkotás során ezek inkább problémaként merültek fel.
- Kiemelkedő helyi erőforrás: a táj.
- A leginkább hiányzó erőforrás: az aktivitás és az együttműködés.

Az Ormánság (A sellyei és a siklósi járások által alkotott Dél-Baranyai Határmenti Települések Akciócsoport része, az Ormánság és a Sellyei térség között jelentős az átfedés, de az Ormánság néprajzi és társadalmi-gazdasági szempontú lehatárolása is értelmezhető, ami a járási struktúrától kis mértékben ugyan, de eltér) erőforrásainak, és stratégiáinak jellemzői:

- Erős a megosztottság, különösen a nagyüzem-kisüzem közötti vita kiélezettsége érzékelhető.
- Jelentős társadalmi-gazdasági és ökológiai konfliktusok jellemzik a térséget.
- Ebből eredően is megosztó vélemények élnek a stratégiákról (a HVS inkább jó, az Ős-Dráva inkább rossz), a stratégiakészítésbe – a mindig elmaradt megvalósítás miatt – belefásult az aktív szereplők többsége is.
- Kevés aktív és kreatív helyi szereplő.
- Néhány kivételtől eltekintve nagyfokú vállalkozói inaktivitás volt jellemző (pl. helyi termékfeldolgozás).
- Kiemelkedő helyi erőforrás: a víz, a növény- és állatvilág.
- A legnagyobb hiányosság: humán erőforrás.

5. Összegzés

A vizsgált vidéki térségekben bár nem egyforma problémák és nem egyforma mértékben kerültek felszínre, de összességében a helyi erőforrásokra építő vidékfejlesztési stratégiák sikeréhez a helyi szintű kompetencia, aktivitás, kreativitás és minde nélkül az együttműködési készség javítása nélkülözhetetlen. A Leader egyik legfontosabb feladata éppen az lett volna, hogy erősítse a helyi társadalom szövetét, növelje a kooperációs hajlandóságot, az együttgondolkodást és segítse elő a valóban alulról építkező, a helyi adottságokra építő fejlesztési stratégia kidolgozását, ami majd kerete lehet helyi erőforrásokat mozgósító projekteknek, s főként olyan projektötletek szülessenek és valósuljanak meg, amelyek jellemzően térségi együttműködést tesznek szükségessé. Ahhoz, hogy a területi szemlélet és a közösségépítés erősödjön, ahhoz nem a Leader-módszer elutasítása, hanem megerősítése szükséges. Ezt várják a helyi akciócsoportok még aktív szereplői is: a program folytatását, de nagyobb önállósággal, a munkaszervezetek részére nagyobb mozgástérrel, valódi helyi fejlesztési feladatkörrel.

Felhasznált irodalom:

- Chevalier, P – Maurel, M. – Póla P. (2012): L'expérimentation de l'approche LEADER en Hongrie et en République Tchèque: Deux logiques politiques différentes. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Volume 43, No. 3, 91-143. o.
- Deák Sz. (2002): Klaszter alapú gazdaságfejlesztés. In Hetesi E. (szerk.): *A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje*. JATEPress, Szeged.
- Enyedi Gy. (2000): Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 1, 1-10. o.
- Faragó L. (1990): A helyi gazdaságfejlesztés elmélete. *Gazdasági fórum*, 2, 44-55. o.
- Finta I. (2008): A vidéki települések fejlesztési lehetőségei az ÚMVP és az ÚMFT tükrében. In Buday-Sántha A. – Hegyi J. – Rácz Sz. (szerk.): *Önkormányzatok gazdálkodása – helyi fejlesztés*. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs, 416-423. o.
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialog Campus, Budapest–Pécs.
- Katonáné Kovács J. – Mártha B. (2005): A LEADER típusú vidékfejlesztési támogatások lehetőségei és akadályai Magyarországon. In Glück R. – Lux G. (szerk.): *Évkönyv 2004–2005. I. kötet*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 219-228. o.
- Kis K. – Szekeresné Köteles R. (2011): A Helyi Akciócsoportok működése egy országos felmérés tükrében. *Gazdálkodás*, 55(1), 19-27. o.
- Kis K. (2006): A társadalmi tőke, mint a társadalomban fellelhető nem anyagi erőforrás. *Pa-rola*, 1(17), 2-4. o.
- Kovács D. – Finta I. – Póla P. (2011): A Leader program és az alulról építkező vidékfejlesztés néhány tapasztalata Magyarországon. *Gazdaság és Társadalom*, 3-4, 81-108. o.

- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 391. o.
- Mezei C. (2007): A helyi gazdaságfejlesztés elméleti háttéréről. In Horváth M. T. (szerk.): *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés*. KSZK ROP3.1.1. Programigazgatóság, Budapest, 121-160. o.
- Nemes G. (2000): Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – az integrált vidékfejlesztés lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 3, 459-474. o.
- Pecqueur, B. (2001): Gouvernance et régulation: un retour sur la nature du territoire. *Géographie, Economie, Société*, Volume 3, No. 2, 229-245. o.
- Peyrache-Gadeau, V. – Pecqueur, B. (2004): Les ressources patrimoniales: une modalité de valorisation par les milieux innovateurs de ressources spécifiques latentes ou existantes. In Camagni, R. – Maillat, D. – Matteaccioli, A. (eds): *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*. EDES, Neuchâtel, Suisse, 71-89. o.
- Póla P. (2014): A társadalmi tőke megjelenése helyi akciócsoportokban. In Csák L. (szerk.): *Regionális versenyképesség: irányítás, tudás, változás*. Konferencia előadások, Csíkszereda (megjelenés alatt).
- Shucksmith, M. (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40(2), 208-218. o.
- Szántó Z. (1994): A gazdaság társadalmi beágyazottsága. *Szociológiai Szemle*, 3. 141-145. o.
- Szigeti P. (2003): Globalizáció és nemzetállami kormányzás. In Lenkei G. (szerk.): *Globalizáció. Európai Unió, Gazdaságpolitika. Stratégiai Füzetek 13*. MeH Stratégiai Elemző Központ, Budapest, 51-78. o.